

שירו המופשט של הכוח

ניצן ליבוביץ'

ענת מטר מציגה בספרה החדש, "על דלות המוסר", ביקורת חריפה על מייצגי החשיבה הביקורתית באקדמיה. היא מראה כיצד ניתוקו של השיפוט המוסרי מהמציאות הפוליטית הקונקרטית מוביל לעמדות מופשטות שתומכות בפועל במבני כוח ודיכוי ומצדיקות חוסר מעורבות פוליטית

ינואר 2020

א חרי דיון מפורט בזרמים פילוסופיים פוליטיים במאה העשרים, ענת מטר עוצרת להסדיר נשימה ומאבחנת: "לא את פני המוסר של הפילוסופים צריך לברר כדי להבין את טיעוניהם, אלא את פני הפוליטיקה שלהם" (עמ' 130). האבחנה הזאת ניצבת כמגדלור בספרה החדש, **על דלות המוסר: מסה קריטית** (הוצאת הקיבוץ המאוחד, 2019).

ספרה של מטר מציג ביקורת קשה על סוגים שונים של שמרנות, אבל את הביקורת הקשה ביותר היא שומרת דווקא למייצגי החשיבה הביקורתית. לתפיסתה, האקדמיה הביקורתית-לכאורה אשמה באופן שבו היא נכנעה לדרישה לשתף פעולה עם השלטון וטשטשה את הזיהוי בין חשיבה וביקורת רדיקלית. מטרת הנאורות של קאנט הייתה לייצר שינוי רדיקלי שיסיט את המבט מן האל והכנסייה לעבר הניסוי המדעי וההסבר הרציונלי, אבל בהמשך רוקן ההסבר המדעי והפך לרטוריקה מקצועית שהעניקה ללאומנות ולקפיטליזם את הלגיטימציה הנחוצה להם. במקום שינוי קיבלנו שמרנות באמצעים אחרים. במקום דיון רציונלי קיבלנו הכחשה עצמית מבנית של הפוליטיות של האקדמיה: "מורשת קאנט [...] עוקרה משאריות תוכנה השמאלי כדי להתבצר בדימוי של דיון 'חסר אינטרסים', נטול תפיסה פוליטית ובוודאי שמנותק מפעילות פוליטית. מי שמאמץ לעצמו את המתודולוגיה הזו", מזהירה מטר את הקולגות שלה, "מאשר את יחסי הכוח הקיימים והופך את ההכחשה (אולי במודע!) לאידאולוגיה פוליטית שמרנית" (עמ' 54).

אני יכול לדמיין לעצמי לא מעט פיות מכובדים שנפערים למקרא האבחנה הנשכנית הזאת. אם הנאורות, הרציונליות והמדע, האוניברסיטה והפילוסופיה המודרנית הפכו למייצגי השמרנות, מה נשאר? אם השיח האנליטי-מדעי הוא לא יותר ממסווה, מה מסתתר תחתיו ולמה הוא דרוש? האם אנחנו זקוקים לאקדמיה בצורתה הנוכחית אם היא זנחה את השאיפה להניע את רוח השינוי?

לב הטיעון הפילוסופי של הספר הוא כי הדלות המדוברת בכותרתו, דלות המוסר, היא דלותם של מי שחושבים שאפשר לנתק את המוסר מהפוליטיקה, הכלכלה, החברה, ההיסטוריה והאסתטיקה. מטר דוחה את העמדה הפילוסופית הזאת, שמייצרת עמדה שיפוטית מוסרית מופשטת של נכון ולא נכון, טוב ורע, פושע וקורבן. היא מבקשת שלא להיענות לסירנות המותר והאסור, שבניתוקן מהמציאות הפוליטית הקונקרטית שרות תמיד את שירו המופשט של הכוח. מותר ואסור הם צווים, מוסדיים או הוריים, שמכוונים לשלב אותנו בחברה שסביבנו. לעיתים רחוקות, לאיסורים יש הצדקה היסטורית או פוליטית. לעיתים קרובות יותר, היא כותבת, הם דווקא מנתקים את העמדה המוסרית מהמציאות ההיסטורית ומאפשרים תמיכה לא מודעת במבני כוח ודיכוי.

מטר מתנתקת מסירנות המותר והאסור לטובת היצמדות לתורן השפה ולקונקרטיות שזו מציעה, כלומר לטובת מעקב אחר השימוש הלשוני מעבר לטוב ולרע. לתפיסתה, המושפעת מוויטגנשטיין ותלמידותיו, כל מבע לשוני מתקיים במסגרת של שיח חברתי ופוליטי ומובן מהקשרו. "מה שמדברים עליו", כתבה הפילוסופית קורה דיאמונד, "נמסר באופן הדיבור עליו". גם החלוקה בין טוב ורע, שהאתיקה מנסה לקבע כעל-זמנית, מתקיימת במסגרת הלשון והקונבנציות שלה. כפי שהראה ויטגנשטיין – מקור ההשראה לאנסקומב, דיאמונד ומטר – השפה מתקיימת לא רק במקום שבו חלים איסורים או היתרים מפורשים, אלא גם במקום של השתיקה: "יש פרטים שאנחנו מעדיפים לשכוח", מטר כותבת, "כאשר אנחנו חוגגים את ניצחון הקמפיין למיגור העבדות, משום שהם מעוררים ספקות ביחס לגודלו של הניצחון הזה" (עמ' 105). במבט לאחור מתברר שדובריו של הניצחון הזה הם גם נציגי החברה הבורגנית הלבנה של התקופה, שהעבירו את כלי הפרדה והשליטה מן העבדות אל השלטון הקולוניאלי והשעבוד הכלכלי. ניתוח של הטענות בבסיס הקמפיין ההיסטורי אמנם מציג את הניצחון המוסרי שלו, אבל גם שעתוק של הפערים וחוסר השוויון. אנשי המוסר השיפוטי מחמיצים לחלוטין את הממד הזה של החשיבה הפוליטית וההוויה היומיומית. לפי מטר, ההחמצה, כמו השתיקה, אינם מקריים אלא חלק משיתוף הפעולה של האקדמיה עם מבנה הכוח הקיים.

אם כן, לדידה של מטר, מחשבה ראויה היא זו ש"מציעה להפוך את היחסים ההיררכיים בין המוסרי לפוליטי ולהציב את הפוליטי-שמאלי כקודם מבחינה הסברית לאתי, ולא כנגזר ממנו, כפי שנוהגים פילוסופים (שמאלנים) לחשוב" (עמ' 221). זו חשיבה מהפכנית ופרקטית שנצמדת לעובדות ולתהליכים רחבים, ויש לה גם היבט רפלקסיבי שבוחן כל העת את מיקומו ומזכיר לנו ש"כמעט כל הפגנה וכל התארגנות למאבק אזרחי אינה מביאה אל התחום המשותף את מצוקתו של האחר, אלא את האינטרס שלנו" (עמ' 192). לכן, בעיני מטר, כמו בעיני דרידה ואקטיביסטים פוליטיים, חלופה אמיתית לאתיקה דורשת הנכחה ברורה של אינטרס וסולידריות חוצת גבולות, או הכרה בכך שההיסטוריה (ועימה גם הפילוסופיה) עוברת דרך האלימות.

*

לא קל להסביר כיצד ספר פילוסופיה יכול להיות רלוונטי וחריף כל כך, גם כשהוא מבוסס על קריאה צמודה בטקסטים פילוסופיים דחוסים. **על דלות המוסר** הוא ספר אמיץ כי הוא מזכיר לנו לא רק את חשיבות הפילוסופיה לדיון הפוליטי היומיומי, אלא את חשיבותה לבחינה עצמית של המוסד האקדמי ושל קשריו לשלטון. באופן חריג ביותר הוא מקשר בין זרמי מחשבה רחבים ובין פעולה, או חוסר פעולה, מקומית. כדי לעשות זאת היה אפשר להצביע מתוך נקודת מבט סוציולוגית על שיתוף הפעולה הכלכלי והמחקרי בין האוניברסיטה ובין גופי צבא, שלטון וכלכלה. אפשר היה גם לאזכר מגמות פוליטיות וחברתיות שליליות בסגנון טורי דעה עיתונאיים. אבל מטר בוחרת לעשות זאת באמצעות בחינה רצינית ולא מתפשרת של הרעיונות ושל מי שמזוהים איתם בכמאה השנים האחרונות. היא פורשת מניפה של זרמים שונים ומנוגדים, מקאנט וניטשה לפרגה וויטגנשטיין, היידגר ואנסקומב, מרתה נוסבאום וקורה דיאמונד, דרידה ולוינס, ג'ודית

באטלה, סיימון קריצ'לי ועדי אופיר. רובם הגדול שמות שמוכרים לכל מי שהתעניינה אי פעם בפילוסופיה. חלקם הקטן יהיה מוכר לאלה שהתעניינו במיוחד בפילוסופיית השפה המשחקית של ויטגנשטיין. בניגוד לדיונים עמוסי האזכורים בכתבי העת המקצועיים, מטר דנה בהוגים ובהגותם באופן ישיר וחסר פניות. הקוראת הסקרנית תמצא כאן בחינה רעננה וכמעט חסרת כבוד ל"שמות הגדולים" או לסטטוס כזה או אחר.

עבור מטר, הקריטריון העיקרי שמדריך את המסע הפילוסופי הזה הוא בחינת מודלים של שיתוף פעולה שלכאורה הוא מדעי-אתי, ולמעשה הוא שמרני, עם השלטון ועם אג'נדה לבנה. היא בוחנת שורה של ויכוחים פילוסופיים בעלי השלכות פוליטיות מובהקות, כגון הוויכוח באוקספורד על הענקת תואר כבוד לטרומן וגם הוויכוח בקיימברידג' על הענקת תואר לדרידה. בחינת השפה ששימשה אקדמאים לתמיכה בטרומן ובתעמולה שהצדיקה את הטלת פצצות האטום מחד גיסא ובחינת השפה שבה השתמשו מתננדי דרידה מאידך גיסא חושפת, לדעתה, את "תנאי האפשרות" ל"תיקון המחשבה שירדה מהפסים" (עמ' 91) או ל"בחינת הכללים וההנחות" שמתגנבים לתוך טיעונים אנליטיים ומדעיים לכאורה. דיונים אלו מובילים את מטר לוויכוח העכשווי על תנועת החרם, משיכת השקעות וסנקציות (BDS – Boycott, Divestment, Sanctions), והמקום שבו האקדמיה בוחרת לשתף פעולה עם השלטון במקום עם עמדה שמחויבת לביקורת ולשינוי.

דוגמה בולטת אחרת ל"מחשבה שירדה מהפסים" היא האינפלציה בשימוש במושג "האחר" של לוינס בשני העשורים האחרונים. אליבא דמטר, השאיפה של לוינס לייצר שפה לא אלימה על בסיס הקריאה ל"אחר" יצרה אתיקה מופשטת ונטולת יחס משמעותי למציאות הפוליטית הקונקרטית. דא עקא, היא הפכה להסוואה נחמדה שמצדיקה חוסר מעורבות פוליטית. מכאן גם אפשר להבין את הפופולריות הרבה של האתיקה הלוינסית בשיח הציבורי והחינוכי. ואפשר להיזכר גם בריאיון שלוינס העניק ב-1982 לידידו הפילוסוף היהודי צרפתי אלן פינקלקראוט, על רקע מלחמת לבנון הראשונה: לוינס דיבר שם על האתיקה האוניברסלית של הזולת תוך התעלמות מהטבח בסברה ושתילה. כשנשאל ישירות לגבי הטבח התפתל באופן משונה ומעורר מבוכה. מטר טוענת שלוינס מעולם לא קיבל את הדרישה האקטיביסטית של השמאל הרדיקלי מכיוון שהציב במרכז השפה שלו אתיקה מופשטת, סימטרית ולא פוליטית; לא מעט מתלמידיו ואוהביו המשיכו לדון על האחר והאגו כעל שני צדדים במשוואה.

מטר בוחנת לא רק פילוסופיים מקצועיים והקשר מערבי רחב, אלא גם הקשר מקומי ודנה למשל במקרה של חיים שיבא (שעל שמו נקרא המרכז הרפואי שיבא בתל השומר), שהסתמך על מחקר אאוני בעל אלמנטים גזעניים מובהקים. כאשר היא בוחנת פילוסופים, השאלה שהיא שואלת פוליטית במובהק – למשל כאשר היא מנתחת את מושג האתיקה ב"קוד האתי" שהפילוסוף אסא כשר, לשעבר מורה של מטר, כתב עבור צה"ל, או את האופן שבו כשר, דוברו של ענף האתיקה הפילוסופית, הפך למכשיר ההרג ההמוני של אזרחים בעזה.

גם שמות מוכרים באקדמיה האמריקנית והאירופית העכשווית אינם זוכים כאן לחסד: מרתה נוסבאום, סטנלי קאוול וסטן ון הופט, מייצגי החשיבה הביקורתית בעיני עצמם, נבחנים כאן כמי שמסייעים לטשטש את הצדדים ה"לא נחמדים" של פעילים ביקורתיים ושל מאבקי שחרור או מציגים "הווייה שחורה" [ש]תפורה לפנטזיות ולציפיות הלבנות מהשירותיות (serviceability) השחורה" (עמ' 120). מהי השפה הפוליטית של נוסבאום? מול הפנתרים השחורים או פעילים רדיקלים של תנועת החרם נוסבאום מעמידה כמודל את דמותו של האדם האריסטוטלי, היינו "סובייקט אקטיבי, אוטונומי, ואחראי". היא מוכנה להודות ברלוונטיות של רגש הכעס לשינוי חברתי ופוליטי, אבל מנסה לנתב אותו ל"כעס במעבר", כלומר מקרים שבהם הכעס הראשוני מנותב במהרה לאפיקי פעולה חיוביים" (עמ' 116). בניגוד לדרישה של מטר להרחיב את הפרספקטיבה ולחצות מגזרים, נוסבאום מנסה לצמצם את העולם בחזרה אל תחומי עולמה ומאמצת, למשל, את הדמויות האייקוניות של תנועת זכויות האזרח – גנדי, קינג ומנדלה – כדוגמאות מוצלחות למאבקים. בלי לתת על כך דין וחשבון,

נוסבאום מייצרת שיפוט מוסרי חד-ממדי שמטשטש או מעלים פרטים קונקרטיים מהביוגרפיות של המנהיגים האלה ומשרת את הסיפור הליברלי שהיא רוצה לספר עליהם – למשל חברותו של מנדלה במפלגה הקומוניסטית של דרום אפריקה, או הקריאה שלו לזהות את התלות ההדדית בין מאבקים שונים לשחרור ברחבי העולם, ובהם המאבק הפלסטיני (עמ' 121). מטר מזכירה לנו שנוסבאום היא מהמתנגדות הקולניות נגד תנועת החרם. השימוש שלה בנימוקים אתיים ונורמטיביים שונים נועד לכסות על הקשר ההדוק בין עמדתה האקדמית לתפיסתה הפוליטית. "את היידגר היא הייתה מוכנה להחרים", מגחכת מטר. למה היידגר? אולי כי את ההחרמה שלו היא אינה צריכה להסביר לראשי האוניברסיטה ולתורמים.

מטר מספרת כאן סיפור פילוסופי שהוא גם סיפור היסטורי ומוסדי. אין זה מקרה, למשל, שהאקדמיה האמריקנית והאקדמיה הישראלית נידונות פה זו לצד זו. אימוץ המודל האמריקני בישראל יצר חיבור הדוק בין הליברליזם והניאו-ליברליזם האמריקני לזה הישראלי. כיום, האשרור וההכחשה של יחסי הכוח הם חלק כה אינטגרלי מהמבנה האקדמי עד שקשה לדמיין את האקדמיה בלעדיהם. צעד ראשון לקראת הניתוק ביניהם, לפי מטר, הוא להבין את אופני הביטוי של האשרור וההכחשה, היינו, את השפה הביקורתית לכאורה והמסווים שהיא מציבה.

אם כל זה נשמע קשה לעיכול, הספר מציג לצד הביקורת גם חזון אופטימי ברור ואהבה גדולה – לחשיבה הפילוסופית, בעיקר זו הוויגנשטיינית והדרידיאנית; למחשבת השמאל, שהספר מחויב לה במפורש; ולבני האדם שמייצרים, לצידה של ענת מטר, אפשרויות של סולידריות חוצת מגזרים.

בניגוד להוגים רבים אחרים, מטר תמיד גייסה את החריפות האינטלקטואלית שלה לטובת אקטיביזם פוליטי אמיץ וצניעות אישית שהותירה אותה מחוץ למעגלי הכוח המוכרים באוניברסיטאות. היא לא הרבתה להתבטא מעל דפי המוספים ולא תקפה אנשי ציבור או פוליטיקאים. היא לא נלחמה על תארים, קידומים או משרות במכוני מחקר. במקום זאת היא שרטטה קו ברור שחיבר בין תפיסת השפה שלה ובין המסקנות הפוליטיות הישירות שנגזרו ממנה. בכך היא חטאה בחטא הגדול של העולם האקדמי המקצועי: היא סירבה לנתק את עולם הרעיונות מעולם הפעולה. אם פני הפוליטיקה של מטר משקפים את טיעוניה, אזי הטיעון שלה משקף עבודת חיים אתית-אסתטית של מי שבחרה להקדיש את חייה לשינוי ושילמה על כך מחיר אישי מובהק.

על דלות המוסר הוא לא רק ספר מבריק מבחינה אינטלקטואלית אלא זרקור אנושי ופוליטי שמזהיר אותנו מחדירת הפאשיזם ליומיום, גם היומיום האקדמי. זהו ספר מפעים ומלא גדלות נפש, ואני רוצה לקוות שהדור הבא של החוקרים וההוגים יתכוון לאורו.

ד"ר ניצן ליבוביץ' מלמד היסטוריה גרמנית וגרמנית-יהודית באוניברסיטת ליהיי שבפנסילבניה.

מאמר ביקורת נוסף על ספרה של מטר פאת ראיף זריק:

על עיקשות המוסר

